

ИЗВЕШТАЈ ВО СЕНКА

за остварување на правата на помалобројните заедници
согласно Рамковната конвенција за заштита на националните
малцинства од здруженијата на заедниците кои учествуваат во
Партиципативниот форум

ноември 2015

Подготвил:

д-р Симонида Кацарска, независен консултант

Содржина

Вовед.....	4
Методологија и терминологија.....	6
Информации за спроведување на РКНМ во четвртиот извештаен период.....	7
Член 4: Заштита од дискриминација.....	7
Член 5: Негување и заштита на културниот идентитет.....	11
Член 10: Употреба на јазикот во комуникацијата со органите на централната и локалната власт.....	15
Член 15: Ефективно учество во одлучувањето и јавните работи	18
Анекс: Информации за Партиципативниот форум	23
Библиографија.....	25

Вовед

Целта на овој извештај во сенка е да се презентираат дополнителни податоци, како и ставови и перцепции на припадниците на заедниците кои се помалку од 20% од населението на Република Македонија¹ (во натамошниот текст помалобројните заедници) по однос на примената на Рамковната конвенција на Советот на Европа за заштита на националните малцинства (РКНМ) во контекст на четвртиот циклус на мониторинг. Овој документ наместо терминот малцинства го користи терминот заедници, бидејќи домашната законска рамка ниту го прифаќа ниту пак го користи терминот малцинства и/или припадници на малцинствата.

Процесот на изработката на овој извештај преку поддршка на деск истражување, четири фокус групи за прибирање на податоци, како и дискусија по Четвртиот извештај на државата во рамки на Партиципативниот форум на заедниците одржана на 9 ноември 2015 година во Скопје беше потпомогнат од Мисијата на ОБСЕ во Скопје. Партиципативниот форум го сочинуваат претставниците на релевантните државни институции на централно ниво кои се надлежни да постапуваат во областа на унапредувањето, остварувањето и заштитата на правата на заедниците, како и претставниците на граѓанските здруженија кои во своите стратешки цели и определби ја имаат заштитата, унапредувањето и остварување на правата на помалубројните заедници. Повеќе информации за форумот се содржани во **Анексот** кон овој извештај.

Потребата од подготовка на ваков извештај е утврдена од наодите на домашниот и меѓународниот мониторинг на спроведувањето на законодавството и политиките за заштита и унапредување на правата на мнозинските заедници во Република Македонија во изминатите неколку години. Истите укажуваат на потребата од фокусирање на вниманието и напорите врз положбата и остварувањето на правата на помалобројните заедници во контекст на бројни јавни политики, вклучително спроведување на начелото на соодветна и правична застапеност, употреба на јазиците, образовните и културните политики. Овие наоди се поддржани од сите извештаи за напредок на Европската комисија во изминатите неколку години, како и Третото мислење на Советодавниот комитет за Република Македонија, донесено на 30 март 2011 г., како и Резолуцијата CM/ResCMN(2012)13 за спроведувањето

¹ Според последниот попис спроведен во 2002, вкупниот број на население во државата изнесува 2,022,547. Покрај двете најголеми етнички заедници, македонската која учествува со 64.18% и албанската со 25.17%, останатите заедници се значително помалобројни и вклучуваат: 3.85%, Турци; 2.66% Роми; 1.78% Срби; 0.84% Бошњаци; 0.48% Власи и 1.04% други заедници.
Извор: <http://www.stat.gov.mk/Publikacii/kniga1.pdf>

РКНМ во Република Македонија донесена од Комитетот на Министри на 4 јули 2012 г. на 1147-миот состанок на застапниците на министрите.

Во моментот, Република Македонија е во четвртиот циклус на мониторинг на обврските кои произлегуваат од РКНМ. Четвртиот извештај на Република Македонија беше доставен до Советодавниот комитет на Рамковната конвенција во јули 2014 година и во истиот се потенцира улогата на Партиципативниот форум на заедниците организиран од страна на Агенцијата за остварување на правата на заедниците кој се одржува од 2012 година со поддршка на Мисијата на ОБСЕ во Скопје. Форумот е споменат во контекст на *учество на организациите на малцинствата и другите невладини организации во спроведувањето и мониторингот на Рамковната конвенција од страна на властите, и нивно вклучување во изготвувањето на четвртиот извештај.*

Овој извештај е наменет за информирање на Советодавниот комитет на РКНМ во пресрет на најавената посета на делегација од ова тело во декември 2015 година и дава информации по однос на дел од областите покриени со РКНМ во светло на четвртиот извештај поднесен од страна на државата и најкритичните области кои се утврдени во Резолуцијата на Комитетот на министри од 2012 година.² Извештајот беше консултиран со и е поддржан од страна на следните здруженија на граѓани кои учествуваат во форумот:

- Здруженија на граѓани – Лига на Власи
- Здруженија на граѓани – Српска заедница во Македонија
- Здружение на граѓани – МАТУСИТЕБ – турска заедница
- Здружение на граѓани – БЕКА – бошњачка заедница
- Здружение на граѓани – Румелија – торбешка заедница
- Здружение на граѓани – Дром – ромска заедница
- Здруженија на граѓани – ИНСОК ромска заедница
- Мрежа за мултикултурализам, кровна организација која опфаќа 8 заедници и тоа: Египќани, Црногорци, Хрватите, Словенци, Руси, Украинци, Ерменци, Полјаци и организацијата „Мост“

Напоменуваме дека информациите во извештајот се однесуваат на заедниците кои претставуваат помалку од 20% од населението во Република Македонија.

² Правилата за мониторинг: Резолуција 97/10 од 17 септември 1997 година дозволуваат Советодавниот комитет да користи други извори на информации

Методологија и терминологија

Во Резолуцијата на Комитетот на Министри од 2012 година³ усвоена по третиот круг на мониторинг на Република Македонија наведени се повеќе области за загриженост во однос на положбата на малобројните заедници. Од нив, за подготовката на фокус групите и овој извештај акцентот беше ставен на:

- **Заштита од дискриминација** и еднаков пристап (член 4 од РКНМ)
- Поддршка на **културни активности** на малобројните заедници (член 5 од РКНМ)
- Правото на **користење на јазиците на заедниците** во комуникацијата со административните органи (член 10 од РКНМ)
- Правото на ефективно учество со посебен осврт на **правична застапеност на малобројните заедници** во администрацијата (член 15 од РКНМ)

Извештајот се базира на десктоп анализа на постоечки документи и истражувања (вклучително извештаите од Народниот правобранител), како и од здруженија на граѓани во контекст на 4 члена и анализи за состојбата со остварувањето на малцинските права во различни области и дискутирани на Партиципативниот форум во текот на изминатите неколку години.⁴

Четири фокус групи беа одржани со претставници на малобројните заедници во Делчево, Крушево, Кичево и Скопје во текот на октомври/ноември 2015 година во просек со 8-10 учесници.⁵ Во нив беа опфатени претставници на повеќе различни заедници, отсликувајќи го етничкиот, културниот, јазичниот и верскиот диверзитет во секоја општина. Намената на фокус групите беше прибирање на податоци и ставови на малобројните заедници.

Наодите од фокус групите и истражувањата, инкорпорирани во овој извештај, беа исто така презентирани и дискутирани на Партиципативниот форум одржан на 9 ноември 2015 година, како механизам кој овозможува отворен дијалог и комуникација помеѓу државата и заедниците. Во нацрт извештајот се вклучени и забелешките на учесниците на форумот кои се однесуваат на горенаведените членови од РКНМ.

³ Резолуција CM/ResCMN(2012)13 за спроведувањето на Рамковната конвенција за заштита на националните малцинства во Република Македонија (во оригиналниот текст стои поранешна југословенска Република Македонија), достапен на:

http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_3rd_CM_Res_FYROM_mk.pdf

⁴ Истите се достапни во библиографијата на овој извештај

⁵ Авторката и се заблагодарува на м-р Елена Анчевска за поддршката во организирањето и спроведувањето на фокус групите.

Наодите се структурирани според членовите на РКНМ во однос на кои се однесуваат, иако многу од прашањата и забелешки се однесуваат и задираат паралелно во неколку членови од Конвенцијата.

Информации за спроведување на РКНМ во четвртиот извештаен период

Член 4: Заштита од дискриминација

Во Република Македонија, Законот за спречување и заштита од дискриминација започна да се спроведува од јануари 2011 година. Врз основа на Законот формирана е Комисија за спречување и заштита од дискриминација која функционира од 2011 година. Комисијата се уште нема постојан секретаријат, има ограничен буџет и е зависна од меѓународна поддршка. Главната загриженост и забелешки изразени од претставниците на заедниците е дека составот на Комисијата не е доволно репрезентативен, односно дека при нејзиното формирање не се водело сметка за начелото на правична застапеност, посебно на малобројните заедници: Истата забелешка беше пренесена и во текот на дискусиите на Партиципативниот форум посветен за подготовка на овој извештај.⁶ Оваа забелешка беше особено потенцирана од страна на Ромската заедница со оглед на специфичните предизвици во поглед на дискриминацијата со кои се соочува оваа етничка група.

Во однос на основот на дискриминација, анализата на податоците од базата на податоци на КЗД покажува дека најбројни се претставките по основот етничка припадност. Исто така, трендот од година во година од спроведувањето на Законот за спречување и заштита од дискриминација е да се зголемува бројот на претставки по овој основ (2011: 14; 2012:17; 2013: 18;2014: 26).⁷

Податоците на последното мерење на ставовите и мислењата на граѓаните за дискриминацијата од 2013 година покажуваат дека 51% од граѓаните сметаат дека дискриминацијата по основ на етничка припадност е најсилна после партиската припадност.⁸

⁶ Национални заедници кои според бројот изнесуваат под 20% од вкупниот број на жители.

⁷ Види годишни извештаи на КЗД за 2011 -2014 година

⁸ Михаиловска, Јасмина и Поповиќ, Миша, Барометар за еднакви можности, Македонски центар за меѓународна соработка <http://www.mcms.org.mk/images/docs/2014/barometar-za-ednakvi-moznosti.pdf>

Во фокус групите одржани за намена на подготовката на овој извештај, учесниците истакнаа дека партиската и етничката дискриминација се тесно поврзани поради етничкиот предзнак на политичките партии во Република Македонија. Ова прашање се провлекуваше низ сите дискусии и се рефлектира врз остварувањето на сите права анализирани во овој извештај, како и пошироко.

Понатаму, наодите од фокус групите укажаа дека концептот на *останати* заедници – кој се однесува на заедниците кои не се споменати во Преамбулата на Уставот - се цени како деградирачки од страна на учесниците на фокус групите кои припаѓаат на хрватската, руската, унгарската и словенечката заедница. Истите сметаат дека е потребна промена на Преамбулата на Уставот на Република Македонија, меѓу другото, и поради ограничениот опсег на примена на РКНМ само на оние заедници кои се споменати во Преамбулата. Иако Преамбулата не е извор на права, сепак заедниците кои не се таму споменати сметаат дека многу од политиките во државата се креирани и се наменети за припадниците на заедниците кои се споменати во Преамбулата (албанска, турска, српска, ромска, влашка и бошњачка заедница).

Хрватската заедница особено го потенцираше ова прашање поради билатералниот договор помеѓу Република Македонија и Република Хрватска за почитување на правата на заедниците, кој не се реализира во пракса.

Во слична насока, учесниците на фокус групите споменаа дека постои потреба од рефлектирање на заедниците кои не се споменати во Преамбулата на Уставот во Законот за празниците, што во моментот не е случај.

Сите заедници поттикнуваат одржување на нов попис бидејќи се проценува дека сегашните бројки не ја рефлектираат реалноста во Република Македонија. Вакви ставови особено изразија припадниците на ромската, турската и бошњачката заедница. Потребата од нов попис особено се потенцираше во однос на постигнувањето на правична застапеност на овие заедници во администрацијата.

Воедно, според перцепциите на дел од претставниците на помалобројните заедници ним им се изрекуваат поголеми казни од страна на органите за спроведување на законот и судовите во споредба со двете најголеми заедници (македонската и албанската). Во овој контекст, претставниците на турската заедница во Кичево потенцираа дека органите како што е Управата за јавни приходи почесто ги казнуваат во однос на поголемите заедници (Македонците и Албанците). Учесниците на фокус групите овој став го поткрепија со доминантното мислење распространето помеѓу помалобројните заедници дека спроведувањето на политиките како дел од Охридскиот рамковен договор резултираше со уназадување

на правата на овие заедници во однос на двете најбројни заедници во Република Македонија.

Дискриминација на Ромите при излез од државата – расно профилирање

По воведувањето на безвизниот режим со земјите на ЕУ (со исклучок на Обединетото Кралство и Ирска) и порастот на бројот на баратели на азил во земјите членки на Европската унија, ромската заедница се соочува со бариери на излез од Република Македонија. Ромите се предмет на дополнително испитување, им се бараат дополнителни документи и честопати од страна на граничните служби не им е дозволен излез од Република Македонија. Оваа пракса е нотирана и од страна на Народниот правобранител пред кој редовно се поднесуваат претставки за ова прашање.⁹ Во текот на 2015, Хелсиншкиот комитет за човекови права изврши тестирање на граничните премини при што потврди дека граничните службеници ги издвојуваат Ромите при излез од земјата, на припадниците на оваа заедница и се бараат дополнителни документи и се ставаат печати во нивните патни исправи.¹⁰

Во текот на фокус групата во Делчево, беше вклучена невладината организација "КХАМ" од Делчево која во изминатите неколку години работи со адвокат за застапување на Ромите на кои им е оневозможен излез од државата. До јули 2015 година имаат поведено некаде околу 20 постапки, од кои постојат 4 правосилни пресуди од домашните судови во кои утврдена е повреда на правото на движење и повреда на право на еднаквост и недискриминација.¹¹

Народниот правобранител го потврди трендот на поднесувањето претставки за дискриминација по етничка основа од припадници на ромската и на албанската заедница, поради недозволувањето на преминување на границата и констатира **дискриминација по етничка основа на Ромите**.¹² Статистичките податоци го потврдуваат ова, бидејќи од 2013 година до денес има 49 поединечни претставки поднесени од Роми за ограничено правото на движење на повеќе од 100 граѓани (членови на нивните семејства, роднини и пријатели). Во 2013 година биле поднесени 123, во 2014 година 23 и во 2015 година 13 претставки.¹³ Според

⁹ Види извештаи на Омбудсманот за 2013 и 2014 година.

¹⁰ Оваа ситуација меѓу другото е констатирана во Извештајот од Нилс Муижниекс, Комесар за човекови права на Советот на Европа од 2013 година, <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=2264377&SecMode=1&DocId=2001734&Usage=2>

¹¹ Писмена комуникација со КХАМ од Делчево

¹² Извештај за народниот правобранител 2014 година, достапен на <http://ombudsman.mk/upload/Godisni%20izvestai/GI-2014/GI%202014.pdf>

¹³ Презентација на Народниот правобранител на Конференцијата одржана на 14 октомври за „Ограничување на правото на движење на Роми при излез од граничните премини“ .

Народниот правобранител "поразителен е податокот дека ова право најчесто е ускратено за една етничка група - за Ромите (минорен е бројот на граѓани од другите етнички заедници)." ¹⁴

Во истата насока, фокус групата одржана во Делчево потврди дека Ромите се чувствуваат дискриминирани при излезот од државата. Истовремено, беше изразен став дека Ромите добиваат повисоки судски казни од припадниците на другите заедници.

Извештаите на Хелсиншкиот комитет за човекови права во текот на изминатите години, меѓу другото, укажуваат на прекумерната употреба на сила од страна на полицијата во случаи поврзани со Ромите.¹⁵ Истата практика е констатирана и од страна на Народниот правобранител.¹⁶ Воедно, од вкупно 10 пресуди на Европскиот суд за човекови права против Република Македонија во врска со член 3 од Европската конвнениција за човекови права (забрана на тортура, нечовечко и деградирачко постапување и казнување), 3 се однесуваат на повреда на права на лица од ромската заедница.¹⁷

ПРЕПОРАКИ:

- Унапредување на финансискиот и кадровскиот капацитет на Комисијата за заштита од дискриминација за да може да ги испита и адресира наводите за дискриминација изнесени од страна на мнозинските заедници.
- Да се почитува принципот на правична и соодветна застапеност во составот на комесарите на Комисијата, посебно во однос на Ромите, поради ранливата позиција и системскиот карактер на дискриминацијата спрема оваа заедница.
- Проширување на персоналниот опфат на РКНМ на сите заедници во Република Македонија.
- Да се спроведе задоцнетиот попис на населението со кој ќе се обезбеди реален статистички приказ по етничка припадност, вклучително за заедниците кои не се споменати во Преамбулата на Уставот.

¹⁴ Презентација на Народниот правобранител Конференцијата одржана на 14 октомври 2015 година за „Ограничување на правото на движење на Роми при излез од граничните премини“.

¹⁵ Полициско малтретирање во службата во населба Топанаа – Месечен извештај на Хелсиншкиот комитет за април – мај 2013,

http://www.mhc.org.mk/system/uploads/redactor_assets/documents/417/Kvartalen_izvestaj_April_-_Juni_2013.pdf

¹⁶ Годишен извештај на Народниот правобранител за 2012,

<http://www.ombudsman.mk/ombudsman/upload/documents/2013/GI-2012.pdf>.

¹⁷ Информациите се достапни на веб страницата на Бирото за застапување пред Европскиот суд за човекови права. Трите пресуди се од процедурален карактер, пред се за неефикасна истрага.

- Обезбедување на ефикасна истрага во случаи на наводна дискриминација и расно-мотивирано противправно постапување на полицијата од страна на Секторот за внатрешна контрола и професионални стандарди при Министерството за внатрешни работи, како и јавното обвинителство.

Член 5: Негување и заштита на културниот идентитет

Унапредувањето и заштитата на културниот идентитет и поддршката на државата на културните активности на помалобројните заедници се едни од клучните препораки од третиот круг на мониторинг на Република Македонија во однос на РКНМ. Во стратешките документи кои ги дефинираат државните политики "постои амбициозна законска и институционална рамка која потенцијално може да се справи со ова прашање. Сепак, анализата на имплементацијата во пракса укажува на ограничени резултати. Прашањето не е поставено во рамките на собраниските комисии, специјализираните тела не се доволно искористени и поддржани во работата, а не е заокружена ниту законска регулатива (пред се обврската за статистики од овој домен во Законот за култура)."¹⁸ Истовремено, анализите на Националната стратегија за развој на културата 2013-2017, како и Акцискиот план за нејзина имплементација укажуваат на отсуство на содржини "кои би ја олесниле имплементацијата на правото на заедниците ефективно да учествуваат во културниот живот".¹⁹

Недостатокот на податоци во оваа сфера е очигледен и во четвртиот извештај на државата по однос на имплементацијата на РКНМ во кој се наведува дека важат податоците од третиот извештај по однос на членот 5, како и членот 9 (пристап до медиумите), кој е тесно поврзан со членот 5. Ваквиот пристап во државниот извештај не праќа позитивни сигнали во однос на подготвеноста на државата да работи на унапредување на овие права на помалобројните заедници, а и го потенцира проблемот на следење и мониторинг на политиките воопшто.

Истовремено, поради институционалната поставеност, двете управи како органи во состав на ресорните министерства за образование и наука и култура, имаат советодавна улога и лимитирана можност да влијаат на одлучувањето за клучни прашања за негување и афирмација на идентитетот на заедниците. Извештајот на Европската Комисија за 2015 година за Република Македонија потенцира дека и двете управи се недоволно буџетски поддржани и немаат соодветен персонал.²⁰ Оваа

¹⁸ Мелина Гризо, *Имплементација на правото на ефективна партиципација на заедниците во културниот живот* (2013 Мисија на ОБСЕ во Скопје и АОПЗ),

¹⁹ Гризо, стр.26.

²⁰ Извештај за Република Македонија од Европската Комисија, 2015 година

критика се провлекува во неколку од минатогодишните извештаи на Европската комисија за Македонија. Во однос на надлежностите, Управата за развој и унапредување на образованието на јазиците на припадниците на заедниците се преклопува со останатите органи кои се во состав на Министерството за образование и наука (Биро за развој на образованието, Државен просветен инспекторат, Педагошка служба и др.). Од друга страна, Управата за афирмирање и унапредување на културата на припадниците на заедниците реално не учествува во креирањето на културната политика, дефинирањето на критериумите и во селекцијата на проекти кои го промовираат или штитат културниот идентитет на припадниците на заедниците преку Националната програма за култура.²¹

Од друга страна, како што е подолу наведено, Агенцијата за остварување на правата на заедниците како тело кое врши консултации со здруженијата преку Партиципативниот форум, сеуште не располага со средства за активности насочени за унапредување на културниот идентитет на заедниците, иако според закон истото е предвидено.

Анализите на имплементацијата на правото на култура на помалобројните заедници укажуваат дека иако годишните програми за остварување на националниот интерес се јавно достапни на страницата на Министерството за култура, од нив не може да се оцени дали и колку од активностите ги таргетираат и/или ги вклучуваат помалобројните етничките заедници.²²

Во однос на учеството, анализите утврдуваат дека дека учеството на здруженијата на заедниците е исклучително ниско бидејќи само 16.66% од нив пријавиле учество во консултативни процеси за културата на национално и на локално ниво.²³ Истовремено, Националната Стратегија за Култура како клучен документ во оваа област не предвидува содржини кои би ја олесниле имплементацијата на правото на заедниците ефективно да учествуваат во културниот живот.²⁴

Податоците кои беа собрани во тековниот процес на квалитативна оценка на спроведувањето на Охридскиот рамковен договор укажуваат дека средствата кои се одвојуваат развој на кохезивно општество се недоволни, а особено не овозможуваат финансирање на здруженијата на граѓани на претставниците на помалобројните заедниците и дека тие здруженија не се приоритет при финансирањето. Во периодот 2008 – 2014 година, Владата согласно Стратегиите за соработка со граѓанскиот сектор финансиски поддржала вкупно 362 проекти на здруженија и фондации, од

²¹ Ова е потврдено од страна на Гризо и Котевска.

²² Котевска, Билјана *Анализа на имплементацијата на правото на култура на бројно помалите етнички заедници*

²³ Мелина Гризо, *Имплементација на правото на ефективна партиципација на заедниците во културниот живот* (2013 Мисија на ОБСЕ во Скопје и АОПЗ), стр. 63

²⁴ ибидем.

кои 27 проекти²⁵ на здруженија на заедниците кои се помалку од 20% од населението во Република Македонија, за активности за зачувување на културното наследство и традицијата, образование и користење на јазикот на заедницата, како и активности во областа на човековите права, градење на мултиетничко општество и европски перспективи на државата.

Од 2010 година, Владата на Република Македонија, на предлог на комисија на Секретаријатот за спроведување на Рамковниот договор, врши распределба на средства²⁶ предвидени во буџетот кои се наменети за финансирање на програмски активности на здруженија и фондации со цел промовирање на меѓуетничките односи, преку грантови за проекти за: градење доверба меѓу различните етнички заедници; промоција на успешен соживот меѓу различните етнички заедници; унапредување на меѓуетничката соработка во областа на културата, спортот и образованието; унапредување на меѓуетничката толеранција; унапредување на имплементацијата на Охридскиот рамковен договор; анализа и мониторинг на имплементацијата на Охридскиот рамковен договор. Во периодот 2011-2014 година од буџетот на Секретаријатот за спроведување на Рамковниот договор финансиски се поддржани вкупно 140 проекти на здруженија и фондации, од кои 9 проекти на здруженијата на заедниците кои се помалку од 20% од населението во Република Македонија,²⁷ за активности за зачувување на културата и традицијата на заедницата, градење на рамноправни односи и соживот.

Проблемите од финансирањето на централно ниво, во голема мера се пресликуваат и на локално ниво, примарно во однос на нетранспарентното доделување на средства, што е евидентно од примерот на четири општини (Куманово, Гостивар, Кочани и Охрид).²⁸ Исто така, постои ниската застапеност на културата во буџетот на низа општини и невклучување на заедниците во одлучувањето.²⁹

Истовремено, дополнителните инструменти кои треба се ставаат на располагање средства на користење на малобројните заедници, како што е Фондот на Агенцијата за посебни програми за остварување и унапредување на правата на припадниците на овие заедници, формално воспоставен со член 17 и 18 од Законот за унапредување и заштита на правата на припадниците на заедниците кои се помалку од 20% од населението во Република Македонија, не функционираат. За овој фонд не се

²⁵ Од вкупно 27 проекти, 4 проекти се на здруженија од турската заедница, 5 проекти на здруженија од влашката заедница, 13 проекти на здруженија од ромската заедница, 2 проекти на здруженија на српската заедница и 3 проекти на здруженија на другите заедници

²⁶ Во 2010 година - 12.000.000 денари, 2011 - 11.000.000 денари, а во 2012, 2013 и 2014 година по 10.000.000 денари.

²⁷ Од вкупно 9 проекти, 2 проекти се на здруженија од турската заедница, 1 проект на здружение од влашката заедница, 4 проекти на здруженија од ромската заедница и 2 проекти на здруженија на српската заедница.

²⁸ Котевска, Билјана *Анализа на имплементацијата на правото на култура на помалубројните етнички заедници*

²⁹ Гризо, *Имплементација на правото на ефективна партиципација на заедниците во културниот живот*

обезбедени финансиски средства од буџетот на Република Македонија, и тоа претставува една од најчестите забелешки и критики кои се упатуваат до Агенцијата од страна на сите заедници. Покрај тоа што истата критика беше изнесена на фокус групите и Партиципативниот форум за подготовка на овој извештај, нотирана е и во бројни анализи, како и извештаите на Европската комисија за напредокот на Република Македонија.³⁰

Учесниците на фокус групите беа запознаени дека државата одделува средства за поддршка на културата. Сепак, условите за финансирање на проекти од културата се престоги,³¹ приоритетите не се соодветно поставени, а воедно и се дадоа примери за нетранспарентна поделба на средствата. Во овој контекст се спомена дека и овие средства се доделуваат врз база на политичка припадност, повторно поврзувајќи ги овие две основи, како што беше наведено во информациите дадени за членот 5: заштита од дискриминација. Воедно, на огласите на Министерството за култура здруженијата на граѓани се натпреваруваат за средствата со големи културни институции кои го имаат приматот.³² На Партиципативниот форум беше укажано дека за објавување на гласило на граѓанските здруженија на заедниците, Министерството за култура бара регистрација за издавачка дејност и вработување на новинар што претставува проблем за здруженијата за реализирање на ваква основна активност за информирање на членството.

Во однос на специфичните забелешки изнесени од страна на посебните заедници, турската заедница особено смета дека државата не ја поддржува, ниту пак се вложува за одржувањето на нејзиното културно наследство, при што како примери беа наведени отстранувањето на калдрмата од Кичево, неодржувањето на Калето во Скопје. Беше изразено незадоволство и од вклучувањето на денот на турската азбука како наметнат избор за празник на оваа заедница.

Бошњачката заедница смета дека нејзината култура воопшто не е поддржана од страна на државата, изрази незадоволство поради тоа што наставата на бошњачкиот јазик веќе пет години се изведува како експериментална, а не како редовна настава и покрај бројните реакции од оваа заедница до надлежните државни институции за ова прашање.

³⁰Гризо, *Имплементација на правото на ефективна партиципација на заедниците во културниот живот*. Коцески, Сретен, Остварување и заштита на правата на етничките заедници на локално ниво: искуства и препораки, Скопје, јуни 2014, Види и: Извештај за напредокот на Република Македонија 2013, Европска Комисија, Брисел, 16.10.2013, СВД (2013) 413 (КОМ(2013)700), 61. Види: <http://www.sep.gov.mk/content/?id=96#.Um6Ug1PYFiQ>

³¹ Стојковски, Зоран. Извештај од анализата на состојбата со граѓанските организации кои работат на активности поврзани со остварување на унапредување и заштита на правата на припадниците на заедниците (2013 Мисија на ОБСЕ во Скопје и АОПЗ)

³² Стојановски, Воислав и др., *Анализа помеѓу имплементација и реалност на националната стратегија за инклузија на ромите - Декада на ромите 2005 - 2015*, Скопје- Хелсиншки комитет за човекови права на Република Македонија, 2014.

Влашката заедница смета дека државата делумно ја поддржува културата на Власите на локално ниво, но дека и не постои интерес кај младите за културата, а воедно и јазикот кој чувствуваат дека изумира. Општината Крушево спроведува иницијатива во рамките на „Деновите на влашка култура“ за поттикнување на творење на влашки јазик преку награди за најдобри песни, која е делумно поттикната од донаторски средства.

Програмата на јавниот телевизиски сервис беше оценета како несоодветна особено во однос на термините во кои се прикажуваат програмите на јазиците на бројно помалите заедници, како на фокус групите, така и на Партиципативниот форум на заедниците.

На фокус групите во Крушево и Кичево беше потенцирана потребата од повеќе акции на локално ниво за промоција на културата на заедниците и нивен интеркултурен дијалог, кои воедно се сметаат за најефективни.

ПРЕПОРАКИ:

- Да се обезбедат буџетски средства за реализирање на Фондот на Агенцијата за остварување на правата на заедниците со цел да се поддржи остварувањето и унапредување на правата на малобројните заедници, вклучително и во областа на култура.
- Да се обезбедат услови претставници на помалобројните заедници директно и преку Управата за афирмирање и унапредување на културата на припадниците на заедниците во креирањето на културната политика, дефинирањето на критериумите и во селекцијата на проекти кои го промовираат или штитат нивниот културен идентитет.
- Да се обезбедат финансиски средства во буџетите на општините за поддршка на културата на заедниците и да се воспостават механизми кои ќе овозможат транспарентност и учество на заедниците во донесување на одлуки за нивна распределба на локално ниво.

Член 10: Употреба на јазикот во комуникацијата со органите на централната и локалната власт

Јазиците на малобројните заедници се во службена употреба во следните општини³³:

³³ Табелата е изработена од податоци од Близнаковски и рефлектира статус во април 2014 година.

Општина	Јазик на употреба
Врапчиште	Турски јазик*
Гостивар	Турски јазик*
Долнени	Турски и бошњачки*
Крушево	Влашки јазик*
Куманово	Српски и ромски јазик*
Маврово и Ростуше	Турски јазик
Пласница	Турски јазик
Старо Нагоричане	Српски јазик*
Студеничани	Турски јазик*
Центар Жупа	Турски јазик
Чаир	Турски јазик *
Чучер Сандево	Српски јазик*
Шуто Оризари	Ромски јазик

Јазиците означени со ѕвездичка се прогласени за службени со одлука на советите на единиците на локалната самоуправа, бидејќи немнозинската заедница која го говори тој јазик претставува помалку од 20% од населението.³⁴

Во овие општини, граѓаните имаат право да комуницираат со општината и на јазикот кој што е во службена употреба со одлука на совет на општина, и да ги добијат сите информации и документи на тој јазик. Сепак, во практиката оваа обврска ретко се применува поради недостаток од финансиски средства и трошоци за превод кои не се обезбедени (иако техничката опременост на овие ЕЛС е задоволителна).³⁵ Недостатокот на средства во општината се рефлектира и врз информирањето на заедниците на јазиците во службена употреба во општините, најчесто со недостаток на лица за превод и ажурирање на материјалите за седниците на советот.³⁶

Мониторингот на овие политики е исклучително слаба карика во спроведувањето на јазичните политики за немнозинските заедници. Во 2012 година, во Секретаријатот за спроведување на Охридскиот рамковен договор е формирано посебно Одделение за следење на процесот на образование, култура и употреба на јазиците, кое

³⁴ Сепак, мора да се има во предвид дека при одредувањето на јазикот кој ќе се користи во општината се претпоставува дека етничката припадност претставува маркер кој го утврдува јазикот кој ќе го користат припадниците на заедниците. Сепак, не мора да значи дека тоа секогаш е случај.

³⁵ Потврдено од анализите на Коцески и од Близнаковски.

³⁶ Коцески, Сретен, Остварување и заштита на правата на етничките заедници на локално ниво: искуства и препораки, Скопје, јуни 2014

нецелосно ја врши својата улога.³⁷ Веројатно овој вид на слаб мониторинг е и причината зошто во четвртиот извештај за реализација на РКНМ во Република Македонија државата не известува за мерки во однос на користењето на јазиците, со исклучок на бројот на вработени судски толкувачи и етничка припадност на судиите.

Наодите од фокус групите ги потврдија овие истражувања и укажаа на хроничен недостаток од преведувачи и толкувачи кои ќе овозможат ефективна имплементација на одредбите за употреба на јазикот во комуникацијата со органите на централната и локалната власт.

Во општина Крушево иако влашкиот јазик е службен јазик во општината од 2006 година, општината нема преведувач на влашки јазик, поради што и истиот во пракса не се применува.³⁸ Во секојдневна комуникација, ако вработениот/вработената доаѓа од влашката заедница разговорот се одвива на влашки јазик.³⁹ Овој наод потврдува дека "усмената комуникација меѓу граѓаните и ЕЛС ретко систематски се спроведува. Ако конкретниот службеник го зборува јазикот на немнозинската заедница, како и граѓанинот, усмената комуникација ќе се спроведе. Доколку не, комуникацијата ќе се спроведе на јазикот кој го говори службеникот, а не граѓанинот."⁴⁰

Претставниците на турската заедница во Кичево потенцираа дека и покрај тоа што е покрената иницијатива за воведување на турскиот јазик во општината, истата не е прифатена.

Учесниците на фокус групите од бошњачката заедница нагласија дека нормирањето на босанскиот јазик во институциите е погрешно, но и покрај нивната реакција досега истото не е разрешено.

Останатите истражувања го потврдуваат истото, вклучително и дека ЕЛС немаат буџетски ставки за трошоците поврзани со преведувањето на јазиците на немнозинските заедници.⁴¹ Воедно, се укажува дека официјалните лица често не се во можност да дадат проценка за финансиските импликации на локалните јазични политики.⁴²

Загрижува перцепцијата кај припадниците на заедници, кои во одредени општини (пред се рурални), се воздржуваат од употреба на својот мајчин јазик иако истиот е во службена употреба, за да не создадат состојба која "другата страна" може да ја

³⁷ Близнаковски, Локални јазични политики за немнозинските заедници

³⁸ Воедно беше потенцирано дека нема институција која може да оспособи преведувачи.

³⁹ Истото беше потврдено во Делчево од страна на ромската заедница.

⁴⁰ Близнаковски, Локални јазични политики за немнозинските заедници

⁴¹ Близнаковски, Јован Локални јазични политики за немнозинските заедници. Скопје: Институт за демократија Социетас Цивилис - (ИДЦС), 2014

⁴² ибидем

сфати како провокација.⁴³ Од друга страна, истото беше забележано на дискусиите со влашката заедница во Крушево, укажувајќи на распространетост на овој феномен и пошироко од руралните средини.

ПРЕПОРАКИ:

- Секретаријатот за спроведување на Рамковниот договор и Агенцијата за остварување на правата на заедниците треба да воспостават систем за следење на спроведувањето на јазичните политики на централно и локално ниво со цел да се утврдат и соодветно да се адресираат недостатоците во истите.
- Единиците на локалната самоуправа треба да воведат конкретни буџетски линии за трошоците за превод и толкување за ефективно спроведување на локалните јазични политики.
- Да се јакнат јазичните капацитети на државната и локалната администрација и да се гради кадар на толкувачи и преведувачи на јазиците на бројно помалите заедници, особено преку воведување посебни студиски или специјализирани програми.

Член 15: Ефективно учество во одлучувањето и јавните работи

Заедниците кои се помалку од 20% од населението се чувствуваат дискриминирано при вработувањето и не(примената) на принципот на соодветна и правична застапеност.⁴⁴ Постои доминантно мислење дека системот на вработување во јавниот сектор не е базиран на заслуги туку на политичка припадност и досега е фокусиран примарно на зголемување на бројот на претставници на албанската заедница. Последниот извештај на Европската комисија за РМ во слична насока утврдува дека бројно помалите заедници не се доволно застапени, додека расте застапеноста на најголемата не-мнозинска заедница.⁴⁵

Статистичкото следење на резултатите од имплементацијата на принципот на правична и соодветна застапеност во земјата во однос на бројот на службеници и методологијата на прибирање и анализа на податоците е усложнето поради постоењето на повеќе извори на информации (не секогаш целосни и

⁴³ Коцески, Остварување и заштита на правата на етничките заедници на локално ниво.

⁴⁴ Проблемите со примената на овој принцип, особено во однос на малобројните заедници се потврдени и во извештајот на Народниот правобранител за 2014 година.

⁴⁵ Извештај за Република Македонија 2015 година, достапен на: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2015/20151110_report_the_former_yugoslav_republic_of_macedonia.pdf

репрезентативни). Вообичаено, податоците за правична застапеност се превземаат од годишните извештаи на Народниот правобранител и/или базата и Министерството за информатичко општество и администрација и Министерството за финансии. Всушност, недостатокот на статистика по основ на етничка припадност претставува едно од прашањата кои се потенцирани во Третото мислење на Советодавниот Комитет.

Во дискусиите на Партиципативниот форум беше изразена критика што во Четвртиот извештај на државата по однос на имплементацијата на РКНМ не му е дадено соодветно значење и тежина на прашањето за спроведување на принципот на правична застапеност, бидејќи во истиот е вклучен преглед само за судството, а не и за состојбите во државната и јавната администрација. Исто така, во прегледот за етничката припадност на судискиот кадар недостига колона за ромската заедница.

Табела 1: Застапеност на заедниците во администрацијата според НП⁴⁶

Година	Вкупно вработени	Македонци		Албанци		Турци		Роми		Срби		Власи		Бошњаци		Други	
		Вкупно	%	Вкупно	%	Вкупно	%	Вкупно	%	Вкупно	%	Вкупно	%	Вкупно	%	Вкупно	%
2014	108848	81387	74.8	20197	18.6	2045	1.9	1497	1.4	1689	1.6	716	0.7	482	0.4	835	0.8
2013	108078	81406	75.3	19565	18.1	1976	1.8	1365	1.3	1700	1.6	710	0.7	447	0.4	909	0.8
2012	107851	81095	75.2	19151	17.8	2164	2	1383	1.3	1709	1.6	741	0.7	585	0.5	1023	0.9
2011	102103	77879	76.3	17598	17.2	1691	1.7	1304	1.3	1665	1.6	678	0.7	387	0.4	901	0.9
2010	82555	63761	77.23	13966	16.92	1340	1.62	574	0.7	1315	1.59	570	0.69	256	0.31	773	0.9

Од тие причини, во овој извештај во сенка се презентираат два извори на податоци.

Првиот се однесува на податоците (иако нецелосни - види извештај на НП)⁴⁷ од базата на Народниот правобранител (НП) кои ја илустрираат дискрепанцата во

⁴⁶ Годишен извештај на Народниот правобранител 2014 година.

⁴⁷ Не сите органи на државната управа доставуваат податоци до Народниот правобранител.

однос на застапеноста на двете најголеми заедници наспроти малобројните заедници.

Подолу презентираме табела со бројот на нови вработувања 2012-2014 од Централниот регистар на државни службеници што го води Министерството за информатичко општество и администрација, во која се презентираат новите вработувања поделени по етничка припадност и пол.

Табела 2: Резултати во програмска област вработување – централна власт

	2014			2013			2012		
	#	М	Ж	#	М	Ж	#	М	Ж
МК	10628	4876	5752	10051	4605	5446	10166	4670	5496
АЛ	4387	2943	1444	4144	2768	1376	3942	2653	1289
ТР	370	234	136	322	195	127	333	203	130
РО	219	133	86	207	125	82	222	136	86
ВЛ	109	48	61	117	54	63	110	50	60
СР	232	104	128	220	101	119	224	102	122
БО	113	52	61	107	49	58	104	49	55
Други	154	81	73	153	80	73	146	69	77
Вкупно	16212	8471	7741	15321	7977	7344	15247	7932	7315

Извор: Извештај од Централен регистар на државни службеници 2009-2015

Од двата извештаи се гледа дека постои квантитативен напредок во примената на принципот на соодветна и правична застапеност скоро кај сите заедници. Сепак, со исклучок на српската и влашката заедница, другите помали заедници не се ни приближно застапени во државната служба во однос на нивниот број во популацијата, иако од 2001 до денес имаме резултати на покачување на учеството во државната служба кај ромската заедница, по што следи бошњачката и турската заедница.

Овој благ квантитативен (односно привиден) напредок го констатира и НП во своите извештаи. Воедно се утврдува и постоење на голем број институции кои го немаат постигнато задолжителното, т.е. задоволителното ниво на соодветна и правична застапеност. Според извештајот на Омбудсманот, недоволна е примената на овој принцип кај раководниот кадар, но и застапеноста на припадниците на

помалобројните заедници, како на ниво на вкупно вработени, така и на вработени на раководни работни места.⁴⁸

Во однос на застапеноста на ромската заедница, претставниците на фокус групите потенцираа дека иако статистички може да се забележи пораст на застапеноста, треба да се земе предвид профилот на вработните и недостигот на распоредување на раководни позиции. Воедно, на Партиципативниот форум беше наведено дека во моментот во РМ има само еден судија Ром, укажувајќи на ниската застапеност на оваа заедница во правосудните органи, додека во пред-школското образование нема ниту еден Ром воспитувач за ромските деца.

Слични критики во однос на застапеноста беа изнесени од сите други заедници, со исклучок на влашката која смета дека е доволно застапена. Сепак, сите сметаат дека постои злоупотреба во случаи кога афирмативната акција ја користат лица од другите заедници кои се декларираат поинаку само за да се вработат. Учесниците на фокус групите од турската заедница токму ниската можност за вработување ја потенцираа како една од причините поради кои младите од оваа заедница заминуваат од Македонија.

Како што беше наведено во почетокот на овој извештај, преовладува мислењето дека примената на принципот на правична застапеност и вработувањата во оваа насока се исполитизирани и сите учесници на фокус групите сметаат дека истите се базираат на партиска припадност, а не на принципите на компетентност. Дополнително, голем број од лицата вработени од страна на Секретаријатот за спроведување на Рамковен договор не се распоредуваат при што се става во голема мера прашањето на обезбедување на ефективно и реално учество во јавниот живот. Зголемувањето на бројот на вработени во јавната администрација кои не се појавуваат на работните места е нотирано и во последниот извештај на Европската комисија за Република Македонија од ноември 2015 година.⁴⁹

Во испитување на јавното мислење за примената на принципот на правична застапеност од декември 2013 година, испитаниците имаат негативно мислење за примената на овој принцип, при што „погрешната партиска припадност“ е најверојатната причина што доведува до непримена на начелото на соодветна и правична застапеност, а оваа причина има најголем број рангирања како најважна.⁵⁰

⁴⁸ Извештај за народниот правобранител 2014 година, достапен на <http://ombudsman.mk/upload/Godisni%20izvestai/GI-2014/GI%202014.pdf>

⁴⁹ Европска Комисија, Извештај за Република Македонија 2015 година, достапен на: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2015/20151110_report_the_former_yugoslav_republic_of_macedonia.pdf

⁵⁰ Величковска, Гордана Примена на начелото на соодветна и правична застапеност : перцепција на граѓаните. Тетово: Здружение Институт за развој на заедницата, 2013

ПРЕПОРАКИ:

- Да се преиспита начинот на примена на принципот на соодветна и правична застапеност во администрацијата со особен фокус на почитување на принципот на компетентност.
- Да се забрза темпото и да се зголеми застапеноста на малобројните заедници во јавната администрација на централно и локално ниво, вклучително на раководни позиции преку воведување на афирмативни/ позитивни мерки и систем на непополнување на „празни места“ резервирани за помалобројните заедници.

Анекс: Информации за Партиципативниот форум

Партиципативниот форум беше воспоставен од Агенцијата за остварување на правата на заедниците во 2011 година.⁵¹ Форумот беше воспоставен согласно законските надлежности на Агенцијата за остварување на правата на заедниците уредени со член 2, 3, 10, 13 и 16 од Законот за унапредување и заштита на правата на припадниците на заедниците кои се помалку од 20% од населението во Република Македонија (Сл. весник бр. 92/2008 од 22 јули 2008 година), како и во согласност со меѓународните стандарди за остварување, унапредување и заштита на правата на малцинствата. Преку форумот се овозможува директна комуникација, дијалог и соработка на заедниците со надлежните државните органи и институции и нивно активно и делотворно учество во процесите на креирање на политиките и одлучувањето.

Основањето и работа на Партиципативниот форум континуирано се поддржани од Мисијата на ОБСЕ во Скопје.

Партиципативниот форум беше формално конституиран со назначување на неговите членови и усвојување на Методологијата за работа (бр. 03-184/03 од 16.12.2011 година), во која се определува мисијата и целта на форумот, составот и делокругот на работа и други прашањата поврзани со начинот на неговата работа. Партиципативниот форум го сочинуваат претставници на релевантните органи на државната управа и институциите на централно ниво кои се надлежни да постапуваат во областа на унапредувањето, остварувањето и заштитата на правата на заедниците (Агенцијата за остварување на правата на заедниците, Секретаријатот за спроведување на Рамковниот договор, Секретаријат за европски прашања, Комисијата за заштита од дискриминација, Народниот правобранител, министерствата за образование и наука, култура, локална самоуправа, труд и социјална политика, правда, надворешни работи, како и претставници на 11 здруженијата на граѓани кои за своја стратешка цел и определба ја имаат заштитата, унапредувањето и остварувањето на правата на заедниците.

Форумот се состанува најмалку четири пати годишно и разгледува прашања од интерес за заедниците и зазема ставови и дава препораки за унапредување на остварувањето на правата и положбата на помалубројните заедници.

Досега се одржани многубројни средби на Партиципативниот форум на кои се справаше за следниве прашања:

⁵¹ Агенцијата за остварување на правата на заедниците е формирана со Законот за унапредување и заштита на правата на припадниците на заедниците кои се помалку од 20% од населението на Република Македонија, донесен на 17 јули 2008 година

- Правична и соодветна застапеност на заедниците, октомври 2012
- Состојбите со образованието и воспитанието на припадниците на заедниците под 20% во Република Македонија, декември 2012
 - Измени и толкувања на законските акти кои се однесуваат на заедниците и идентификација на механизми за комуникација на заедниците со органите на државна управа, мај 2013
 - Пристап на припадниците на заедниците до средствата за јавно информирање и Анализа на состојбата со граѓанските организации кои во статутот имаат определена надлежност за вршење на работи поврзани со остварување на унапредување и заштита на правата на припадниците на заедниците, јуни 2013
 - Соодветна и правична застапеност на припадниците на заедниците во Република Македонија, октомври 2013
 - Имплементација на правото на ефективна партиципација на заедниците во културниот живот, ноември 2013
 - Пристап до фондови и грантови за поддршка на граѓанските организации на припадниците на заедниците, мај 2014
 - Остварување и заштита на правата на етничките заедници на локално ниво, искуства и препораки, јуни 2014
 - Остварување на правото на пристап до медиумите и правото на информирање на заедниците на локално ниво, октомври 2014
 - Имплементација на правото на заедниците да учествуваат во културниот живот на локално ниво, ноември 2014
 - Мултикултурализам и интеграција на општеството кое почива на различности, октомври 2015

Библиографија

БЛИЗНАКОВСКИ, Јован Локални јазични политики за немнозинските заедници, Скопје : Институт за демократија Социетас Цивилис - (ИДСЦС), 2014.

ВЕЛИЧКОВСКА, Гордана Примена на начелото на соодветна и правична застапеност: перцепција на граѓаните. Тетово: Здружение Институт за развој на заедницата, 2013

ГРИЗО, Мелија, *Имплементација на правото на ефективна партиципација на заедниците во културниот живот* (2013 Мисија на ОБСЕ во Скопје и АОПЗ)

КОТЕВСКА, Билјана Анализа на имплементацијата на правото на култура на помалите етнички заедници. Скопје: Здружение на граѓани Институт за човекови права, 2015.

КОЦЕСКИ, Сретен, Остварување и заштита на правата на етничките заедници на локално ниво: искуства и препораки, Скопје, јуни 2014

МИХАИЛОВСКА, Јасмина и Поповиќ, Миша, Барометар за еднакви можности, Македонски центар за меѓународна соработка <http://www.mcms.org.mk/images/docs/2014/barometar-za-ednakvi-moznosti.pdf>

СТОЈАНОВСКИ; Војислав [и др.], АНАЛИЗА помеѓу имплементација и реалност на националната стратегија за инклузија на ромите - декада на ромите 2005 - 2015 Скопје: Хелсиншки комитет за човекови права на Република Македонија, 2014.

СТОЈКОВСКИ, Зоран. Извештај од анализата на состојбата со граѓанските организации кои работат на активности поврзани со остварување на унапредување и заштита на правата на припадниците на заедниците (2013 Мисија на ОБСЕ во Скопје и АОПЗ)

ТУНЕВА, Марина Анализа на правото на пристап до медиумите и правото на информирање на заедниците на локално ниво (2014 Мисија на ОБСЕ во Скопје и АОПЗ)

Извештај по однос на состојбата за имплементацијата на сите политики што произлегуваат од Охридскиот рамковен договор - Влада на Република Македонија, Секретаријат за спроведување на Охридскиот рамковен договор, Скопје 2012.

Поднесок до Комитетот за елиминација на расната дискриминација за 87 Сесија во Женева од Мрежата за заштита од дискриминација и Реактор.

Извештаи на Народниот Правобранител за 2012, 2013, 2014 година.